

Ольга Травкіна

БОРИСОГЛІБСЬКИЙ СОБОР ЗА ДОСЛІДЖЕННЯМИ ТА РЕСТАВРАЦІЄЮ МИКОЛИ ХОЛОСТЕНКА (та ще раз про «чернігівського звіра»)

DOI: 10.58407/litopis.250104

© О. Травкіна, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5658-2490>

Мета публікації: проаналізувати дослідження та реставрацію видатної пам'ятки архітектури XII ст. – Борисоглібського собору у 40–50-х рр. минулого століття, показати, наскільки аргументованим було відновлення храму у формах XII ст. **Методи дослідження:** використання історико-хронологічного методу в поєднанні з аналітичним, порівняльним й узагальнювальним підходами. **Наукова новизна:** оприлюднені нові дані з історії дослідження та реставрації пам'ятки, які в результаті комплексного аналізу джерел дозволили зробити **висновки**, що під час дослідження храму були виявлені раніше невідомі просторово-конструктивні, оздоблювальні елементи та встановлені особливості будівельної техніки Борисоглібського собору XII ст. Це дозволило отримати нові відомості не лише про його архітектурні форми та декор, але й установити, що собор був взірцем новаторського стилю, який склався під впливом романської архітектури й отримав значне розповсюдження на території Київської Русі. У той же час, вигляд Борисоглібського собору, особливо горішній, набутий після реконструкційно-реставраційних робіт за проектом Миколи Холостенка, проведених не лише на основі архітектурно-археологічних досліджень, а й за аналогіями, є досить гіпотетичним, а отже, не може вважатися таким, що беззаперечно відповідає автентичному.

Ключові слова: Борисоглібський собор у Чернігові, Микола Холостенко, реставрація.

У 2023 р. виповнилося 900 років з часу першої писемної згадки про видатну пам'ятку Чернігова – Борисоглібський собор, споруджений на поч. XII ст. чернігівським князем Давидом Святославичем (помер 1123 р.).

У Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній», на балансі якого знаходиться Борисоглібський собор як пам'ятка національного значення (охоронний номер 250052), готувалося наукове видання, присвячене собору. Нами підготовлені два розділи цієї книги: «Борисоглібський собор (за дослідженнями та реставрацією Миколи Холостенка)» і «Борисоглібський собор та кафедральний монастир кінця XIII–XVIII ст.». Проте через відсутність фінансування, військові дії, напад Росії на Україну, видання навряд чи побачить світ у найближчий час.

Тому в цій публікації хотілося, з одного боку, показати, що було досліджено під час обстежень Борисоглібського собору, та висвітлити реконструкційно-реставраційні роботи, проведені на пам'ятці в післявоєнний час, з іншого – акцентувати на деяких маловідомих та суперечливих фактах, зрозуміти, наскільки аргументованим і достовірним було відновлення храму у формах XII ст.

Борисоглібський собор розташований у північній частині історичного центру Чернігова – Дитинця-фортеці. Як домовий храм та усипальня князя Давида Святославича і його нащадків, він, вочевидь, знаходився на території князівського двору, неподалік від Спаського собору XI ст. Сучасний вигляд Борисоглібського собору є результатом реконструкційно-реставраційних робіт, проведених у 50-ті рр. XX ст.

Борисоглібський собор належить до хрестокупольних, тринавових, шестистовпних (стовпи хрещаті) храмів, усі фасади якого завершуються реконструйованими закомарами. Масивний горизонтальний об'єм собору увінчаний шестиметровою банею з куполом. Довжина собору 26,5 м, ширина – 18,5 м, висота – 25 м. Невідбудованими залишилися галереї, які оточували храм з північної та західної сторін, з південної сторони була каплиця та притвор перед порталом. Відтворили лише їх фундаменти із залишками мурування, які нині оперізують собор (Іл. 1).

Упродовж 900-річного існування Борисоглібський собор зазнавав чималих руйнувань та змін як у зовнішньому вигляді, так і в інтер'єрі. У різні періоди храм прагнули перебудувати в стилі та уподобаннях, притаманних тій чи іншій епосі. До сер. XX ст. він дійшов у досить видозміненому вигляді. Найбільш суттєвої перебудови, вочевидь, собор зазнав у

перший пол. XVII ст., коли храм перетворили в католицький костел, у др. пол. XVII ст. до нього із західної сторони прибудували восьмигранний притвор, у XIX ст. звели на сході нову абсиду.

Ил. 1. Борисоглібський собор. Початок XII ст.
Сучасний вигляд.
Реставрація, 1950-ті рр. – Світлина В. Кошмала.

У червні 1945 р. комісія у складі архітекторів та реставраторів: М. Рзяніна, Д. Сухова, П. Барановського, М. Цапенка, І. Ігнаткіна, П. Букловського – провела обстеження пам'яток архітектури м. Чернігова, які знаходилися під державною охороною. Зокрема, стосовно Борисоглібського собору комісія зазначила, що він дуже постраждав під час бомбардувань Чернігова й перебуває в аварійному стані. Пам'ятка вигоріла, зовсім не мала даху, верхній карниз споруди в багатьох місцях зруйнований, тиньк осипався, оголивши стародавнє мурування, яке в багатьох місцях ушкоджене уламками бомб, а також руйнується від атмосферних опадів. Двері та вікна відсутні³ (Іл. 2).

За дорученням Відділу охорони пам'яток Управління у справах архітектури при Раді Міністрів Української РСР у 1947–1949 рр. творчими проєктами майстернями треста «Будмонумент» проводилися роботи щодо обмірів Борисоглібського собору та дослідження храму з метою обстеження наявних частин і виявлення в ньому первісних форм і наступних перебувань⁴. Архітектор М. Холостенко був науковим керівником бригади тресту, що здійснювала обстеження, автором звітів та проєктів реставраційно-реконструкційних робіт⁵.

Були досліджені зовнішні архітектурні елементи храму: пілястри, карнизи, вікна, портали, склепіння й перекриття, центральна баня з куполом, його внутрішня архітектура всередині

Після значних руйнувань під час Другої світової війни Борисоглібський собор у 50-ті рр. XX ст. був відбудований у формах XII ст. за проєктом архітектора М. Холостенка. Реставраційним роботам передували обміри та дослідження собору, а також навколишньої території, на якій були виявлені прибудови храму та споруди, що передували будівництву собору, а також ті, що могли входити до складу його ансамблю.

Дослідження розпочалися в 1947 р. і тривали паралельно з відновленням Борисоглібського собору, до якого фактично приступили у 1952 р.¹ і яке було завершено підписанням акту державного приймання робіт 29 грудня 1961 р.²

Ил. 2. Руйнування Борисоглібського собору під час Другої світової війни.
Північно-західний фасад. Світлина 1940-х рр. –
Національний архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній». Фотодокументальний фонд.
КН-152/58, Ф-1-7.

¹ Комплект документів з реставрації Борисоглібського собору 50–70-ті рр. XX ст. Акти приймання виконаних робіт 1952–1959 рр. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Документальний фонд. Інв. № КН-1834/28. ДФ-1179. Арк. 1.

² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-1046. Оп. 1. Спр. 374. Арк. 2.

³ Там само. Спр. 11. Арк. 1.

⁴ Остапенко М. Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові. Київ, 1950. С. 64.

⁵ Архів М. Холостенка. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові та супутні документи. 1948–1950 рр. Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд. Інв. № КН-5261/35. Арк. 81.

собору, а також проведені розвідувальні роботи стосовно виявлення стародавніх абсид пам'ятки⁶.

Паралельно із цим у 1948 р. почали готувати проєкт реставрації Борисоглібського собору у формах, близьких до перебудов, в яких він зберігся до Другої світової війни⁷.

Під час архітектурно-археологічного обстеження Борисоглібського собору встановлено, що його центральна частина збереглася в первісному вигляді, східна – абсида – мурована у XIX ст., західний восьмигранний притвор прибудований у XVII ст.

Дослідження собору засвідчили, що баня з куполом, попружні арки, пілони – первісні. Збереглися стародавні стіни собору до карнизів, окрім східної частини храму, у деяких місцях й нижні частини закомар з основами вікон: центральна закомара західного фасаду із залишками трьох вікон, у закомарі північного прясла цього фасаду за-лишки одного вік-на (або ніші)⁸. Усі стародавні частини собору складені з плінфи світло-жовтого кольору розмі-рами 32х28х4,0–4,5 см; 31х27х4,5 см; 29х26х4,0–4,5 см на вапняно-цем'яно-ковому розчині. Цегляне мурування Борисоглібського собору рівношарове, з односторонньою верхньою підрізкою швів. Цегла має рельєфні тавра на бічних сторонах та знаки на постелі у вигляді букв, князівських тризубців та різноманітних півовальних, вигнутих, перехресних ліній. Дослідивши систе-

му використання таврованої цегли, М. Холостенко висловив думку, що, можливо, у залежності від типу тавра та знаків на плінфі, найбільш відповідальні частини споруди виконувалися основними майстрами, а кладка стін – рядовими⁹.

Первісний зовнішній архітектурний декор Борисоглібського собору не зберігся. Вікна, портали також зазнали змін: одні були закладені, інші розтесані. Під час обстеження були виявлені стародавні архітектурні елементи храму: за допомогою шурфів, закладених уздовж зовнішнього периметра споруди та зондажів, встановлено, що собор мав двоступінчасті кутові пілястри, другий уступ яких був зрубаний у XVII ст.; на місці існуючих пілястр на фасадах були розміщені пілястри з півколонами, які відповідали внутрішньому членуванню собору. Півколони були зрубані, вважав М. Холостенко, у 20–30-х рр. XVII ст. під час перебудови храму в костел¹⁰. Нижні частини їх виявлено на південному, західному і північному фасадах. Коли їх знищували, рівень землі наваколо храму вже значно піднявся. Тому залишки півколон виявили, заклавши розкопи, на глибині приблизно півметра від поверхні землі. На цій глибині діаметр півколон становив 83–85 см. Складені вони зі спеціальної лекальної плінфи¹¹ (Іл. 3).

Ил. 3. Нижня частина півколони з цоколем, виявлена на південному фасаді Борисоглібського собору.

– Архів Українського державного науково-дослідного і проєктного інституту «УкрНДІпроектреставрація» (далі – АУДНДІП). Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина 1947 р. № 28.

⁶ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд. Інв. № КН-5261/36. Арк. 1.

⁷ Борисоглібський собор. Кресленики до проєкта реставрації 1947–1952 рр. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Документальний фонд. Інв. № КН-456/80. Арк. 1, 2, 4, 5.

⁸ Холостенко Н. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*. 1967. № 2. С. 191; Міхеєнко К. Домонгольські храми. *Українська академія мистецтва: дослідницькі та науково-методичні праці*. Київ, 2017. Вип. 26. С. 127.

⁹ Холостенко Н. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 192–193.

¹⁰ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 24.

¹¹ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд. Інв. № КН-5261/36. Арк. 7.

Зондаж існуючого карнизу, який увінчував собор, виявив залишки стародавнього арочного фриза, що проходив нижче закомар і оперізував південний, західний та північний фасади. Арочний карниз був зрубаний урівень зі стіною, але оскільки він викладений з лекальної цегли, глибоко зануреної в мурування, ці заглиблені його частини збереглися¹².

Борисоглібський собор мав три портали: західний – центральний, бічні: північний та південний.

Дослідження центрального portalу засвідчило, що він був виразно перспективний, чотирихступінчастий, акцентував головний вхід до храму. Під час обстеження цегляного порогу на глибині 2,2–2,25 м виявлений кутовий камінь розміром 40х60 см з вапняку із різьбленим зображенням крилатого звіра зі зміїним хвостом та птаха (за версією М. Холостенка – кутовий камінь portalу)¹³ (Іл. 4).

У результаті дослідження північного portalу встановлено, що він був двоступінчастий, закладений цеглою, як вважав М. Холостенко, XIII ст., на міцному цем'янковому розчині¹⁴.

Південний портал виявився триступінчастим. Він також був закладений. У цегляній закладці виявлені вісім фрагментів різьблених деталей із вапняка, залитих вапняним розчином із цем'янкою великої міцності. Дослідник вважав, що виявлені різьблені деталі – це дві капітелі з парними звірами, які увінчували півколони на фасадах Борисоглібського собору¹⁵.

Отже, оформлення порталів Борисоглібського собору було різне: західний виявився чотирихступінчастим, північний – двоступінчастим, південний – триступінчастим. Отвори порталів – прямокутні, перекривалися пірофілітовими плитами. На думку М. Холостенка, найбільш складними є західний та південний портали, оскільки західний був головним входом, а південний – князівським. Покликаючись на матеріали Н. Кондакова, дослідник зазначав, що «південний вхід слугував для входу князів у храм, якщо не йшли че-рез хори, то заходили через нього і проходили у правий приділ, де слухали службу»¹⁶.

Були проведені дослідження віконних отворів та ніш собору: зроблені зондажі на всіх перемичках вікон, навколо них і ніш. Над порталом західного фасаду знаходилися дві двоступінчасті ніші із залишками фрескового розпису, нижні частини яких були перерізані карнизом першого ярусу восьмигранного притвору XVII ст. Над ними виявлені три декоративні ніші¹⁷.

У південному пряслі західного фасаду верхнє вікно було закладене, і там знаходилося зображення свт. Феодосія Углицького. У північному пряслі цього ж фасаду верхній отвір був більший, ніж аналогічне вікно на південному пряслі. Цей отвір також був закладений, і там знаходилося зображення Свв. Бориса і Гліба. Розкриття його закладки з боку хор відкрило стародавній двірний отвір із залізними дверима, на думку М. Холостенка,

Іл. 4. Розкоп біля порогу західного portalу Борисоглібського собору. Виявлення кутового каменю. – АУДНДП. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина 1947 р. № 59.

¹² Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 8–10.

¹³ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 16; Холостенко Н. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 198.

¹⁴ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 18.

¹⁵ Там само. Арк. 20–21.

¹⁶ Там само. Арк. 26.

¹⁷ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 pp.). Арк. 7–8.

XVI ст. На лудках отвору дверей під шаром тиньку XVII ст. збереглося фрескове зображення «розквітлого хреста» з розвиненим орнаментальним низом — пророслими пагінцями, які звисали догори, що свідчило про пишне живописно-декоративне оформлення цього входу¹⁸ (Лл. 5). На думку дослідника, подібне оздоблення дверей указувало на те, що цей вхід міг призначатися для потреб князя і вів у князівські приміщення¹⁹. На стародавньому тиньку виявлені також численні написи поминального змісту, деякі з них датовані: найбільш пізня дата цих написів – 1620–1625 рр.²⁰

Ил. 5. Фреска на лудці дверей на хорах Борисоглібського собору. – АУДНДП. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина № 27.

На північному та південному фасадах первісна форма вікон установлена обстеженням тих, які збереглися або були закладені між великими, готичної форми, вікнами XVII ст., а також за верхніми частинами перемичок, що уціліли під час розтесування вікон²¹. Виявлено, що на всіх фасадах собору знаходилося два ряди вікон, причому характерним було високе розташування вікон першого ряду. Над другим ярусом вікон по віссю кожного вікна розташовувалися двоступінчасті ніші, «заповнені розписом»; на центральному пряслі північного фасаду їх було дві, на південному – три. Виняток становив західний фасад, на якому відсутні вікна верхнього ярусу на центральному та північному пряслах, окрім верхнього ряду південного прясла. Первісні вікна були досить вузькі, щілиноподібної форми²².

Обстежуючи та ретельно обміряючи баню з куполом, яка увінчувала Борисоглібський собор і збереглася, як уже зазначалося, у первісному вигляді, М. Холостенко відзначив своєрідну її форму. У нижній частині вона прямокутна із заокругленими краями, вище переходить в овал, близький до кола та спірається на підбанне кільце з пірофіліту. Бочкоподібна баня пере-

крита куполом в одну цеглину. У розрізі баня має ентазис до 12 см, який починається на одній третині його висоти. Архітектор зазначив плавність переходу від бані до купола, пластичність форм та пропорційність, що свідчило про роботу професійних майстрів, до-свічених у техніці цегляного мурування²³.

На момент обстеження відкритими були чотири вікна бані, які розташовувалися по чотирьох основних сторонах світу, інші закладені. Установлено, що вікна стесувалися та закладалися в різні часи, у тому числі й цеглою XII–XIII ст., XVII, XVIII–XIX ст. Первісно вікон було дванадцять. Збереглися їх нижні частини, установлена стародавня форма вікон. Вони були вузькі, щілиноподібні²⁴.

Іззовні баня мала стримане, але вирішене в стилі всього собору, оздоблення: вікна відокремлені одне від одного вертикальними тягами, під самим куполом її оперізував ребристий орнамент, нижче – аркатурний фриз.

¹⁸ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 8.

¹⁹ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд. Інв. № КН-5261/36. Арк. 7.

²⁰ Остапенко М. Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові. С. 65.

²¹ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 29.

²² Там само. Арк. 35.

²³ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 4.

²⁴ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 52; Остапенко М. Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові. С. 68.

Усередині бані виявлені залишки фрескового розпису. Вікна були обрамлені орнаментальними рамками та смугами, між вікнами розміщувалися фігури святих у повний зріст²⁵.

Баня з куполом усередині храму спирається на чотири пілони, з'єднані між собою чотирма попружними арками, які складаються із двох арок в одну цеглину кожна (29 см) і мають форму півкола. Перехід від арок здійснюється сферичними вітрилами, які викладені ретельними рядами цегляного мурування, що злегка нависають один над одним. У п'яти вітрил, у місці, де сходяться попружні арки, закладені голосники. Вище, на третині висоти вітрил, закладені по два голосники в кожному вітрилі з двох сторін упитул до попружних арок. Усередину собору вони виходять вузькими отворами. П'яти попружних арок підкреслювалися карнизом із пірофіліту, який був зрубаний²⁶. Нижче такий же пірофілітовий карниз проходив на рівні хор собору.

Дослідження засвідчило, що всі верхні перекриття храму не збереглися, існуючі закладені значно нижче первісних. Складені вони зі стародавньої, уживаної цегли і частково – із цегли, подібної до цегли Благовіщенської церкви, зазначав М. Холостенко, покладені на розчин досить поганої якості й більш пізнього походження²⁷. Якраз у цей час Б. Рибаків проводив дослідження залишків храму в північно-східній частині Чернігівського дитинця, на березі р. Стрижень, ідентифікованого як Благовіщенська церква, споруджена у 1186 р. князем Святославом Всеволодовичем.

М. Холостенко зазначав, що обстеженнями все ж вдалося встановити систему первісних перекриттів Борисоглібського собору. На підбанному кубі збереглися залишки стародавнього циліндричного склепіння центральної нави й трансепта, які в стародавні часи завершувалися закомарами на відповідних фасадах²⁸. Тут також були виявлені залишки склепінь прилеглих частин храму. Установлено, що над хорами вздовж південного та північного фасадів розташовувалися по два циліндричних склепіння перпендикулярно перекриттю центральної нави, які також у XII ст., як вважав дослідник, завершувалися закомарами на фасадах. Зі східної сторони знаходилося по одному склепінню паралельно перекриттю цієї ж середньої нави²⁹.

Отже, робить висновок М. Холостенко, зі східного боку храму дах перекривали три паралельні циліндричні склепіння, що стало підставою для дослідника вважати, що всі три первісні абсида Борисоглібського собору були однієї висоти.

Залишки цих трьох стародавніх абсид храму архітектор виявив і дослідив: центральної та південної на висоту стін 60–70 см із фрагментами пілястр, які розділяли, зокрема, центральну на три частини. У підвалі, під північним вівтарем, знайдені та обстежені фундаменти північної абсида.

Нез'ясованим залишалось питання первісних перекриттів західних компартamentів між ramen просторового хреста, оскільки їх слідів не виявлено. М. Холостенко звернувся до Успенського собору Єлецького монастиря. Обстеження його відповідних місць засвідчило наявність на західному фасаді Успенського собору декоративних закомар з нішами замість вікон. Отже, на думку дослідника, можна припустити, що перекриття західного фасаду Борисоглібського собору мало також аналогічне вирішення³⁰.

Дослідження первісних склепінь Борисоглібського собору дало можливість установити, що собор належав до хрестовокупольних, закомарних типів храму: закомарами на фасадах увінчувалися не лише циліндричні склепіння ramen просторового хреста, але й бічні компартamenti між ними. За версією М. Холостенка, усі фасади Борисоглібського собору завершувалися закомарами як конструктивними, так і декоративними незалежно від конструкцій перекриття. Первісні склепіння собору були покриті тонкими свинцевими листами, фрагменти яких та їх розплавлені злитки були знайдені біля стін собору³¹.

Обстеження Борисоглібського собору засвідчило, що первісно храм був отинькований. Були виявлені фрагменти первісного тиньку в деяких місцях: на залишках півколон південного та північного фасадів, на залишках кутових пілястр, на бані, де проходив арочний фриз, на лудці її вікна. Стародавній тиньк мав шорстку поверхню із гладенькими смужка-

²⁵ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 53.

²⁶ Там само. Арк. 51.

²⁷ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 pp.). Арк. 6.

²⁸ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 65.

²⁹ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 pp.). Арк. 6–7.

³⁰ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 50.

³¹ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 pp.). Арк. 7–8.

ми шириною 12–15 мм³². Подібне тинькування з розбивкою на «русти», які імітували мурування із тесаного каменю, М. Холостенко виявив на південній стіні Успенського собору Єлецького монастиря, на північній стіні Іллінської церкви й на Кирилівській церкві (1144 р.) у Києві. Дослідник робить висновок, що покриття зовнішніх поверхонь шорстким тиньком «під камінь» було характерним для храмів з рівношаровим муруванням³³.

Дослідження інтер'єру Борисоглібського собору показало, що він вирізняється своїми рисами. Західна частина храму – нартекс – не виокремлений суцільною стіною і практично зливається з наосом. Його простір об'єднано з центральною частиною храму західною аркою та широкими проходами, які ведуть у бічні нави, що забезпечує круговий обхід по всій західній частині храму, зокрема, і північній, і південній навах, у потовщених стінах яких знаходилися по три ніші-аркасолії. М. Холостенко припускав, що ця особливість інтер'єру була викликана прагненням об'єднати простір, в якому розміщувалися ніші-аркасолії, які вочевидь призначалися для поховань, що підкреслювало призначення Борисоглібського собору як князівського храму-усипальні.

Зроблені ніші-аркасолії у вигляді півциркульних ніш та перекриті подвійною аркою (Іл. 6). Сучасні їх розміри з урахуванням отинькування: довжина – 2,50 м, висота – 2,20–2,25 м, глибина – 0,93 м. У середині ніш аркасолій нічого не збереглося, вони були отиньковані у XVII–XVIII ст.³⁴ Товщина стін у місці, де розташовані аркасолії, ширша (до рівня вікон першого ярусу), так само і в північно-західній частині західної стіни, у якій розміщується внутрішньостінний хід на хори, сягає 1,8–2,25 м. Натомість в інших місцях собору товщина стін – 1,5 см.

Вхід-арка із нартекса в центральну частину за висотою та розмірами приблизно дорівнювала аркам аркасолій і була, як і арки аркасолій, подвійною, що підкреслювало, на думку дослідника, особливе значення храму, який мав яскраво виражений меморіальний характер князівської усипальні. Проте після ремонтів з підняттям підлоги первісна арка стала низькою, а відтак її вирубили та склали більш високу арку, тобто вона була перекладена³⁵.

Під час досліджень установлено, що вхід на сходи, які ведуть на П-подібні хори (у давнину – князівське місце у храмі), які розташовувалися над нартексом та частково над західними частинами бічних нав, у первісному вигляді не зберігся. Він був розтесаний по висоті та ширині. Сходи прокладені у товщі західної стіни і виходять на хори в середній частині цієї стіни над західним порталом. Перекриття сходів виготовлене із пірофілітових плит³⁶. Освітлення сходів здійснювалося через маленькі щілопоподібні віконця. Виявлене віконце, яке зберегло свою первісну форму, аналогічне вікнам Успенського собору Єлецького монастиря³⁷.

Як показало обстеження, циліндричне перекриття під хорами вздовж ширини центральної нави збереглося первісним. Такими ж первісними виявилися всі чотири хрещаті склепіння

Ил. 6. Аркасолій у західній частині північної нави Борисоглібського собору. – АУДНДП. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина № 37.

³² Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Зовнішнє оформлення собору. Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд. Інв. № КН–5261/36. Арк. 164–166.

³³ Там само.

³⁴ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 37.

³⁵ Там само. Арк. 60–61.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. Арк. 32.

під бічними частинами хор та західними частинами північної й південної нав. У п'яти склепіннях закладені голосники, отвори яких виходили всередину храму. Голосники також були вмуровані в кути пілястр західних і центральних стовпів. Розміри голосників: глибина – 36–40 см, ширина – 26 см. По два голосники були також вмуровані над арками аркасолій і поставлені під кутом, зверненим до вівтаря³⁸.

Як зазначалося вище, первісні верхні перекриття Борисоглібського собору не збереглися. Рамена просторового хреста перекриваються пізнішими циліндричними склепіннями, але поставленими значно нижче первісних.

Установлено, що склепіння західної частини собору спирається на нову арку з великою розпалубкою, яка перекриває простір хор. Два північно-західні та південно-західні кути, обабіч циліндричного склепіння над хорами, зроблені у вигляді хрещатих склепінь того ж самого мурування, що й нові циліндричні склепіння³⁹. Відповідні компартаменти у східній частині Борисоглібського собору зроблені у вигляді циліндричних склепінь, поставлених перпендикулярно до головного циліндричного склепіння. Простір вівтаря перекрито системою циліндричного склепіння з розпалубками⁴⁰.

М. Холостенко спочатку припускав, що оскільки пізніші склепіння Борисоглібського собору складені в основному зі стародавньої цегли, але на іншому, значно гіршому розчині, ніж первісне мурування, то вони були зведені під час першого відновлення храму, яке було проведене після татарського погрому 1239 р., тобто у XIII ст.⁴¹

Проте згодом дослідник вочевидь змінив свою позицію, оскільки у статті «Исследования Борисоглебского собора в Чернигове», яка вийшла 1967 р., він зазначав, що склепіння храму були відновлені під час перебудов його в костел (1627–1628 рр.)⁴². Плінфу для цього могли брати зі зруйнованої Благовіщенської церкви та інших стародавніх споруд⁴³.

Обстеження вівтарної частини Борисоглібського собору показало, що дві пари східних пілонів є продовженням стін стародавніх абсид, нижні частини яких збереглися. На північній та південній поверхнях двох пілонів були зрубані пілястри з кутами, які витесали. М. Холостенко припустив, що тут до них могла прилягати вівтарна перегородка. Ці місця були закладені цеглою XVII ст.⁴⁴ Дослідник вважав, що перегородка була дерев'яною. На місці збереглася частина брусів основи. Рівень підлоги у вівтарі був вищий на 20–22 см від підлоги собору, тобто храм мав солею⁴⁵.

У нижніх частинах стін абсид, які збереглися, виявлені двері для вільного проходу між центральною, південною та північною абсидами⁴⁶.

Розкоп, закладений у центрі головної абсиди, ближче до південної сторони, який зайняв більше половини її площі, виявив на глибині 2,6–2,62 м і пірофілітові плити, які були покладені у вигляді двох доріжок під лаги дерев'яної підлоги⁴⁷ (Іл. 7). Біля престолу XIX ст. під час розбирання стовпчиків під лаги знайдені два фрагменти пірофілітових плит з різьбленим орнаментом. Фрагменти, зазначав М. Холостенко, характерні для «шиферно-мозаїчної підлоги, яка і була, судячи по залишках у вівтарі. Їх заглиблений орнамент складався із частин кругів і прямих ліній»⁴⁸. Пізніше, у статті 1967 р. М. Холостенко писав, що в центральній абсиді знайдені «шиферні плити від престолу, покладені як підкладки під підлогу 1627–1628 рр.; під закладкою (на цеглі цього ж часу) отвору між абсидами знайдена частина верхньої плити престолу з різьбленим орнаментом під мозаїку»⁴⁹. Престол, зазначав дослідник, зроблений із чотирьох бокових плит, з'єднаних між собою в паз⁵⁰.

Первісний престол був зруйнований склепом, виявленим у центрі розкопу, на глибині 3 м, складений як зі стародавньої цегли, так і XIII та XVII ст., в якому було поховано трое дорослих і двоє дітей⁵¹. Можливо, це було поховання світської родини часів перебування Чернігівщини у складі Речі Посполитої.

³⁸ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 7–8.

³⁹ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 62.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само. Арк. 63.

⁴² Холостенко Н. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 208.

⁴³ Там само. С. 210.

⁴⁴ Там само. Арк. 40–41.

⁴⁵ Там само. С. 196.

⁴⁶ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у м. Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 3.

⁴⁷ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 52.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Холостенко Н. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 196.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 56.

Ил. 7. Пірофілітові плити, покладені у вигляді двох доріжок під лаги дерев'яної підлоги у центральній абсиді Борисоглібського собору. – Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Фотодокументальний фонд. КН-152/39, Ф-1-7.

У цьому розкопі на глибині нижче 3,2–3,80 м виявлено завал із фрагментів мурування зруйнованої споруди, яка існувала, очевидно, до побудови храму. Цегла, зазначав М. Холостенко, була тоненька, товщиною 2,8–3,2 см, розчин у швах до 5 см рожевого кольору зі слідами штучного ударного руйнування мурування металевими інструментами⁵². Дослідження фундаментів Борисоглібського собору засвідчило, що вони стрічкові, складаються із плит пісковика, валунів і цегли сильного випалювання, містять вони також уламки мурування більш ранніх споруд і мають глибину 2,5 м від стародавнього рівня землі, від су-

часного – 4,2 м на піщано-глиняному материковому ґрунті⁵³.

М. Холостенко зазначав, що в Борисоглібському соборі виявлено фрагменти декількох шарів підлоги: залишки дерев'яної підлоги, яка згоріла під час руйнування пам'ятки в роки Другої світової війни, підлоги XIX ст., XVIII ст. (першої та другої її половини), сер. XVII ст., XVI–XV ст., підлоги XIII ст.⁵⁴

Установлено, що під нашаруваннями пізніших часів збереглася підлога XII ст., яка була зроблена із великих пірофілітових плит розмірами від 152 до 216 см, товщиною 6–8 см⁵⁵. У центральній частині храму виявлені фрагменти пірофілітових плит, інкрустованих смальтою жовтого, зеленого та кремового кольорів. Це дало можливість повністю реконструювати первісну підлогу Борисоглібського собору.

У підкупольному просторі пам'ятки, очевидно, знаходився омфалій (з грецької: *ὀμφάλος, ὀμφάλιον, ὀμφάλια* – середина, пуп, центр щита), який був поширений у візантійських храмах, зберіг символічне значення центра і відігравав певну роль у богослужбових і церемоніальних практиках. У центрі омфалій складається із двох пласких плит (частково реконструйованих), розмірами 1,52×0,76 м, по кутах яких вирізьблені чотири концентричних кола (збереглося одне, інші три реконструйовані) діаметром – 35 см, з бортиками висотою 2 см. Цей квадрат, утворений двома плитами з колами, по периметру оточений бордюром шириною 47–53 см, декорований звивистими смужками, заповненими смальтою, які, чергуючись, обрамляють пласкі круги та квадрати. Загальний розмір реконструйованого омфалія становить 2,9х2,9 м.

У той же час, первісна підлога у вівтарній частині Борисоглібського собору не збереглася: у північній абсиді підлога знищена розташованим тут пізнішим підвалом, значну частину підлоги центральної абсиди зруйнував склеп XVII ст. Досить суперечливими є свідчення М. Холостенка щодо того, якою могла бути підлога у трьох стародавніх абсидах храму. Як зазначалося вище, під час досліджень у центральній абсиді були виявлені пірофілітові плити, біля престолу XIX ст. два фрагменти пірофілітових плит з різьбленим орнаментом, які, на думку дослідника, були характерні для підлоги у вівтарі⁵⁶.

Пізніше, у 1967 р. М. Холостенко писав, що в центральній абсиді знайдені плити від престолу, верхня плита якого була з різьбленим орнаментом під мозаїку⁵⁷. А у вівтарній частині на підготовці під підлогу збереглися відбитки і фрагменти керамічних полив'яних плиток розмірами 19х19,5х1,8 см та 20х19,5х1,8–2,0 см зеленого і жовтого кольорів⁵⁸. Як бачимо, М. Холостенко спочатку висував версію про «шиферно-мозаїчну» підлогу в центральній абсиді, а потім, очевидно, змінив свої погляди й знайдені пірофілітові плити міг ідентифікувати як плити від первісного престолу. Натомість він написав про керамічні полив'яні плитки у вівтарі, якими врешті й була реконструйована підлога у східній частині собору.

Доповнював оздоблення храму фресковий розпис, фрагменти якого виявлені під час обстеження Борисоглібського собору на стінах: на північно-східній пілястрі, трохи вище

⁵² Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 56.

⁵³ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Результати досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 12.

⁵⁴ Холостенко Н. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 195.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 52.

⁵⁷ Холостенко Н. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 196.

⁵⁸ Там само.

першого карнизу – фресковий розпис у вигляді орнаменту, на північній стіні на цій же висоті – фрагменти тиньку із зображенням фігур святих, від яких залишилися тільки фрагменти одягу й частини німбів. Невеликі фрагменти фрескового розпису знайдені і на північній стороні пілону в цій частині храму⁵⁹. Між простінками вікон бані виявлені зображення святих, на лудках вікон, дверей – орнаментальний розпис. Як стверджував М. Холостенко, одвірки порталів та ніші ззовні храму також прикрашалися фресковим розписом⁶⁰.

Паралельно з обстеженням та вивченням архітектурних конструкцій, елементів Борисоглібського собору, його оздоблення, як ззовні, так і всередині, проводилися дослідження території навколо храму, оскільки, як зазначав М. Холостенко, він був князівським собором і родовою усыпальнею, не був ізольованим, а входив у якийсь ансамбль будівель, складав, хоч і головну, але лише частину комплексу споруд, вочевидь, князівського двору⁶¹.

Одним із поштовхів для виявлення будівель, прилеглих до собору, було відкриття в північному пряслі західного фасаду, на хорах, зовнішніх дверей, які вели, на думку М. Холостенка, у прибудову, на терасу галереї, або ж на її другий поверх⁶². Дослідник також припускав, що біля північно-західного кута собору міг розташовуватися князівський палац або якась інша князівська споруда, яка сполучалася з храмом через ці двері і, можливо, з'єднувалася з ним переходом⁶³.

У 1948 р. біля північно-західної пілястри північного фасаду собору на глибині 3,36 м виявлено стіну, яка йшла перпендикулярно стіні храму й була складена в техніці мурування із прихованим рядом, цеглою розмірами 34,5x27x3 см, тобто системою мурування та цеглою більш стародавньою, ніж у Борисоглібському соборі. Цегла була біло-жовтувата або рожева, розчин із рожевою цем'яною. Ширину стіни – 1,12 см. Під стінку підкладені пірофілітові плити на розчині, товщиною 6–8 см. Ця стіна, зазначав М. Холостенко, мала поворот у східній своїй стороні, який виходив за межі розкопу у східному напрямку. У західному вона мала виступ у вигляді пілястри товщиною 20 см і йшла в північному напрямку за межі розкопу⁶⁴.

У плані робіт на 1950–1951 рр. передбачалося «встановити розміри, форму і уточнити датування споруди XI ст., виявленої біля північного фасаду, здійснюючи розкопки у цьому місці у північному напрямку, а також всередині собору біля північного portalу, куди вело продовження стіни»⁶⁵.

У 1948–1950-х рр. були закладені два розкопи біля північного фасаду, три – біля західного, два – біля південного фасаду Борисоглібського собору⁶⁶. У результаті цих розкопок удалося встановити, що храм оточували галереї: західна та північна, біля південного фасаду – каплиця і притвор. Дослідник вважав, що прибудова галерей зроблена у другу чергу будівництва, але в дуже близький проміжок часу, оскільки вони були муровані із такої самої цегли з такими ж мітками, у такій же системі мурування, на такому ж розчині, як і сам собор⁶⁷. Було встановлено, що галереї мали ніші-аркасолії для поховань, під голови небіжчиків клали плінфу. Вочевидь вони були прикрашені фресковим розписом і мали підлогу із керамічних плиток. Дослідження показало, що зі сходу північна галерея закінчувалася одноабсидною каплицею та мала престол.

У 1957 р. західніше, між південною стіною притвору південного фасаду Борисоглібського собору та похованням XIX ст., яке розташовувалося паралельно цій стіні, на рівні стародавнього мощення виявили скарб золотих та срібних прикрас. Він лежав біля самого краю поховання серед розвалу цегли та розчину мурування. Прикраси були спеціально складені: два срібні браслети нанизані на золотий перстень зі щитком. Усередину було вміщено 11 золотих жіночих прикрас: колти, ажурні скроневі кільця (сережки) та золоте

⁵⁹ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 64.

⁶⁰ Там само. С. 195.

⁶¹ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Результати досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 14.

⁶² Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 4.

⁶³ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. План робіт по вивченню та дослідженню Борисоглібського собору в м. Чернігові і розкопам пов'язаним з ним вивченням. 1948 р. *Національний заповідник «Софія Київська»*. Документальний фонд. Інв. № КН-5261/35. Арк. 3–4.

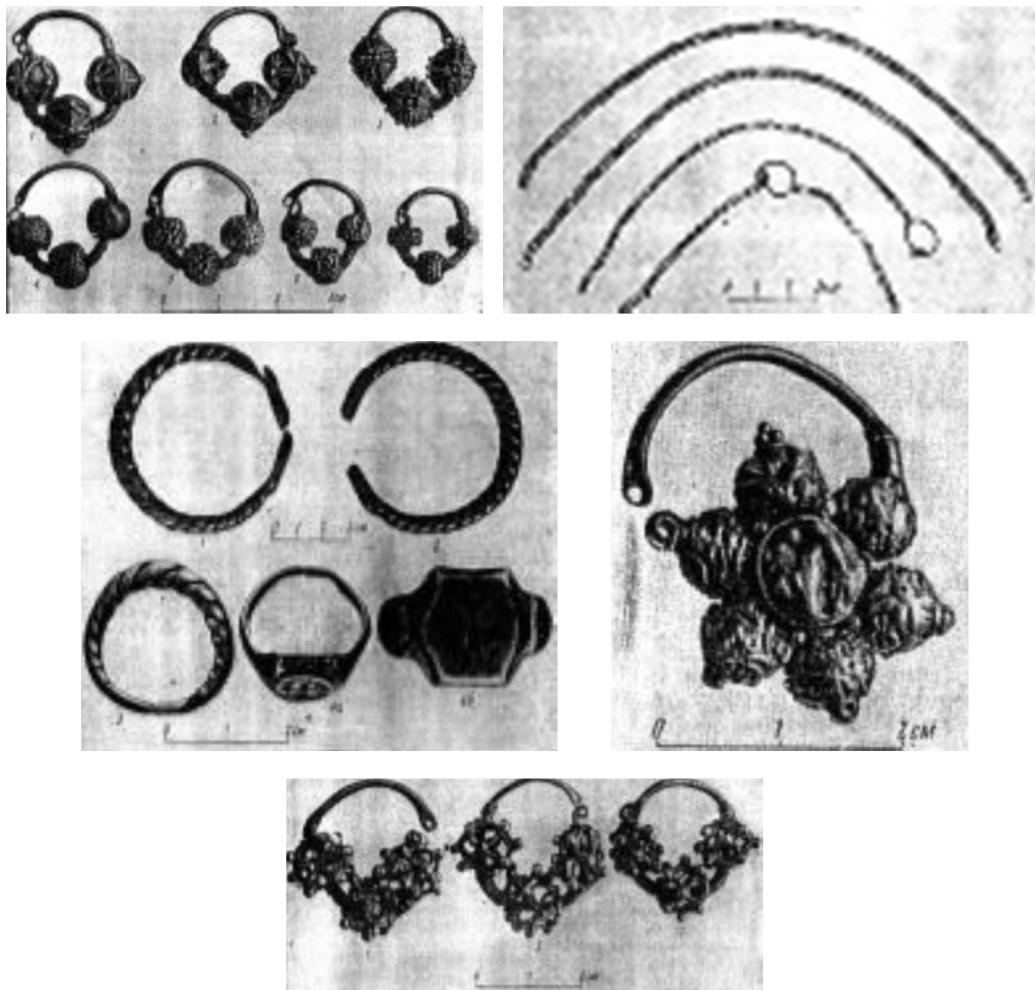
⁶⁴ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 31.

⁶⁵ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. План робіт експедиції щодо дослідження Борисоглібського монастиря в м. Чернігові на 1950–1951 рр. *Національний заповідник «Софія Київська»*. Документальний фонд. Інв. № КН-5261/35. Арк. 2.

⁶⁶ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові 1948–1950 рр. *Національний заповідник «Софія Київська»*. Документальний фонд. Інв. № КН-5261/35. Арк. 2.

⁶⁷ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Результати досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 9.

кільце, які були обмотані чотирма золотими ланцюгами. Усього виявлено 19 ювелірних виробів: 17 золотих і 2 срібних. Можливо, скарб був чимось обгорнений і вкладений в шпарину чи нішу стіни південного притвору. М. Холостенко вважав, що скарб був захований не раніше кінця 30-х рр. XII ст., тобто, очевидно, коли будували південний притвор до собору⁶⁸. Його передали до Чернігівського державного обласного музею (Іл. 8–12).

Ил. 8–12. Скарб золотих і срібних прикрас, виявлений біля південного фасаду собору. 30-ті рр. XII ст. – Холостенко Н.В. Клад у Борисоглебского собора в Чернигове. Советская археология. 1962. № 2. Рис. 1–5.

Цікаво, що ще у 1883 р. біля Борисоглібського собору під час копання могили для померлого кафедрального протоієрея Є. Пучковського, «з правої сторони вітваря, на відстані двох аршин від стіни храму», був виявлений скарб, речі якого нагадували скарб 1957 р.⁶⁹ Він складався із двох золотих колтів, прикрашених перлинами, 11 золотих сережок, 2 срібних ланцюгів. Порівняння скарбів засвідчило не лише їх близьку подібність, але й те, що до шести скроневих кілець (сережок) скарбу 1883 р., які були непарні, підібралися пари із скарбу 1957 р. Серед прикрас дослідників привернув увагу золотий перстень, на якому, як вважається, зображений популярний у середньовічному мистецтві сюжет «Вознесіння Олександра Македонського». Цей перстень міг належати комусь із давньоруських князів⁷⁰.

⁶⁸ Холостенко Н. Клад у Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*. 1962. № 2. С. 238.

⁶⁹ Кибальчич Н. Новая археологическая находка в Чернигове. *Черниговские епархиальные известия*. Часть неофициальная. 1983. № 5. С. 241–246.

⁷⁰ Ситий І. Сигнет Олександра Македонського з музею ім. В. Тарновського. *Сіверянський літопис*. 2015. № 4. С. 10–17.

Результати обстеження залишків зовнішніх прибудов Борисоглібського собору: галерей, каплиць, притвору – засвідчили, що від них залишилися невеликі частини, і це не дозволило ставити питання про їх відновлення, зазначав М. Холостенко. Дослідник вважав, що залишилося багато питань і деталей, які могли бути вирішеними по-різному та в їх відбудові був би певний процент домислів і вірогідностей⁷¹. Тому було вирішено в процесі благоустрою території та пониження ґрунту навколо Борисоглібського собору здійснити реставрацію залишків галерей і прибудов XII ст. вище поверхні землі шляхом відновлення мурування в місцях руїнацій та його вирівнювання, а потім покриття 2–3 рядами нової цегли. Ставилася мета виявлення цих решток, щоб вони були доступні для огляду і створювали більш цільне враження й пізнання такого стародавнього і значного пам'ятника, яким є Борисоглібський собор, зауважував дослідник⁷².

Під час дослідження Борисоглібського собору та прилеглої до нього території М. Холостенко натрапляв на мурування із цегли, розчину, які були відмінні від мурування самого собору. Так, у 1948 р., як зазначалося вище, біля північного фасаду виявлено стіну, яка перерізала стіною собору і була складена цеглою та системою мурування більш давньою, ніж у Борисоглібському соборі. Розвал із муруванням зруйнованої споруди із цегли товщиною 2,8–3,2 см зафіксовано на глибині 3,0 м у розкопі, закладеному в центральній абсиді собору⁷³. Обстеження фундаменту цієї абсиди виявило, що для його мурування застосовувалася цегла із більш давньої споруди разом зі знечищеним розчином⁷⁴.

У центрі собору, під первісними пірофілітовими плитами, на глибині від 3,20 до 3,80 см, також був знайдений розвал цегляного мурування із більш давньої цегли, товщиною 2,8–3,3 см та міцного світло-рожевого розчину зі слідами руйнування гострим металевим знаряддям⁷⁵.

Під час дослідження залишків північної галереї встановлено, що частина фундаментів і мощення в північно-східній частині галереї зроблені із залишків більш давньої споруди⁷⁶, зокрема північно-східний кут абсиди каплиці⁷⁷.

Досліджуючи територію навколо Борисоглібського собору в 1950–1951 рр., М. Холостенко з його південної сторони під альтанкою XX ст. виявив рештки споруди, розмірами 7,5х7,5 м, яку він ідентифікував як однокамерний терем і датував 50–60-ми рр. XI ст.⁷⁸ Дослідник припускав, що споруда могла бути триповерховою, оздобленою аркатурним фризом, ребристим орнаментом та фресковим розписом. Він вважав, що задля будівництва Борисоглібського собору було здійснено перепланування частини князівського двору зі старими будівлями, які розібрали, коли споруджували князівський храм⁷⁹. На його думку, імовірно, розібрали й однокамерний терем, його будівельний матеріал використали в якості забутовки фундаментів, мощень південних прибудов собору, у підсипці під підлогу його південної нави⁸⁰.

За версією І. Ігнатенка, споруда, яку визначив М. Холостенко як однокамерний терем, могла бути дзвіницею на зразок італійських кампаніл⁸¹.

Про те, що Борисоглібський собор був побудований на місці більш давніх мурованих споруд, свідчили, вочевидь, і рештки будівлі, виявленої під первісною підлогою в північній наві собору в 1956 р.⁸² Між стінами цієї споруди та частково на них розташовувалися три архієрейські гробниці XVII–XVIII ст., оскільки Борисоглібський собор був у ті часи кафедральним монастирським храмом. Тут були поховані чернігівський архієпископ Ла-зар Баранович (1616–1693 рр.), чернігівські єпископи Кирило Ляшевецький (близько 1718–1770 рр.) та Феофіл Ігнатович (1726–1788 рр.). Кам'яні склепи архієреїв, які заважали дослідженням, розібрали, поховання Лазаря Барановича та Феофіла Ігнатовича перенесли в північну наву, Кирила Ляшевецького – під сходи, що ведуть на хори. На думку М. Холостенка, були виявлені рештки північної стіни давньої споруди, яка йшла пара-

⁷¹ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові 1948–1950 рр. Арк. 34.

⁷² Там само.

⁷³ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 139.

⁷⁴ Там само. Арк. 149.

⁷⁵ Там сам. Арк. 142.

⁷⁶ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові 1948–1950 рр. Арк. 77–78.

⁷⁷ Архів М. Холостенка. Щоденник експедиції 1957 р. Борисоглібський собор. Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд. Інв. № КН–5261/34. Арк. 29 зв., 30, 38.

⁷⁸ Холостенко Н. Черниговские каменные княжеские терема XI в. *Архитектурное наследие*. Москва, 1963. Вып. 15. С. 3–17.

⁷⁹ Холостенко Н. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 207–208.

⁸⁰ Холостенко Н. Черниговские каменные княжеские терема XI в. С. 10.

⁸¹ Ігнатенко І. Споруди Чернігівського Борисоглібського монастиря та їх оборонне призначення. *Чернігівські старожитності*. Чернівці, 2015. Вип. 2 (5). С. 178–179.

⁸² Холостенко Н. Черниговские каменные княжеские терема XI в. С. 3–17.

лельно північній стіні собору, а також частини західної, східної та середньої стін⁸³. Дослідник розкопами у трансепті, центральній наві та нартексі намагався встановити загальний обрис давньої будівлі. У результаті були виявлені південно-західні та південно-східні кути споруди та внутрішня частина південної стіни в місці її прилягання до середньої стіни. На схід і південь продовження споруди не було⁸⁴. Тобто, на думку М. Холостенка, її південна стіна закінчувалася в центрі собору, у межах омфалія, східна – перед вівтарною частиною.

Розміри будівлі, яку М. Холостенко ідентифікував як двокамерний терем, становили 9,8х6,5 см. Дослідник припускав, що двокамерна споруда була двоповерхова, оздоблена фресковим розписом. Він вважав, що двокамерний терем за стратиграфією (обріз його фундаменту лежав у тих же шарах, що й обріз фундаменту Спаського собору) та будівельною технікою близький до будівництва Спаського собору XI ст.⁸⁵

Як бачимо, дослідник, визначаючи межі обрису двокамерного терему, не взяв до уваги розвали цегли споруди, знайденої в центральній абсиді собору та її фундаменті, а також частини стіни із більш давньої цегли в районі північно-східного кута абсиди північної каплиці, стіну біля північного фасаду, яка перерізалася стіною собору й була складена цеглою та системою мурування більш ранньою, ніж у Борисоглібському соборі, тощо. Тобто можна припустити, що конфігурація та розміри споруди чи споруд під Борисоглібським собором та навколо нього могла бути іншою.

Деякі дослідники висловили гіпотезу про те, що виявлені М. Холостенком рештки, як він вважав, двокамерного терему, це і є власне Борисоглібський собор, зведений князем Давидом Святославичем до 1123 р., а той, що зберігся, можливо, був споруджений пізніше, у середині, другій половині або в кінці XII ст.⁸⁶

П. Раппопорт вважав, що знайдена М. Холостенком споруда в північній наві – це Борисоглібський собор, побудований Володимиром Мономахом у 1086–1089 рр.⁸⁷

Уже 1952 р. на основі проведених архітектурно-археологічних досліджень Борисоглібського собору та прилеглої території у 1947–1952 рр. М. Холостенком був складений проєкт «реставрації і відбудови пам'ятника з урахуванням максимально наближеного до його первісних форм, які він мав на момент створення (1090–1120 рр.)»⁸⁸. Проєкт був затверджений на науково-методичній раді з охорони пам'яток культури при Президії АН СРСР у червні 1953 р.⁸⁹ Відзначалося, що робота архітектора М. Холостенка стосовно виявлення первісних форм Борисоглібського собору в Чернігові представляє великий науковий інтерес. Наголошувалося, що в процесі проведення робіт необхідно уточнити питання, пов'язані із влаштуванням покриття над пам'яткою, з висотою та характером абсид, з архітектурним виглядом галерей, з формою купола та хреста, зі збереженням чи розбиранням склепінь XVII ст.

Проєкт передбачав знесення пізніших перебудов та прибудов Борисоглібського собору й гіпотетичну реконструкцію втрачених частин і деталей. Замість однієї великої абсиди XIX ст. та прибудов біля неї було реконструйовано шляхом надбудови нижніх частин центральну та південну абсиду, а північну – на первісному фундаменті, який зберігся. Склепіння підвалу в північній абсиді було розібрано. За проєктом М. Холостенка всі три абсиди звели однієї висоти.

У той же час дослідником було запропоновано всередині храму зберегти частину склепінь, перекладених у XVII ст. Оскільки їх розбирання та відновлення на первісних місцях, зауважував М. Холостенко, пов'язане з великим ризиком, особливо в частині стійкості центральної давньої системи храму, і створить великий обсяг реконструкційних робіт⁹⁰.

⁸³ Холостенко Н. Черниговские каменные княжеские терема XI в. С. 3–4.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Богусевич Б. Зображення Сімаргла в древньоруському мистецтві. *Археологія*. 1961. Т. 12. С. 82; Каргер М. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города: В 2-х т. Москва–Ленинград: Из-во Академии наук СССР, 1961. Т. 2. С. 479; Асеев Ю.С. Стилистические особенности черниговского зодчества XII–XIII вв. *Чернигов и его округа в XI–XIII вв.* / АН УССР, Ин-т археологии; отв. ред. П.П. Толочко. Київ: Наукова думка, 1988. С. 138; Ігнатенко І. Періодизація кам'яного зодчества Чернігова XII ст. за історичними джерелами та будівельними матеріалами. *Чернігівські старожитності*. Чернігів, 2020. Вип. 6 (9). С. 190–191; Черненко О., Ярошенко О. Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI–XIII ст. Каталог. Чернігів: Scriptorium, 2019. С. 37.

⁸⁷ Раппопорт П. Древнерусская архитектура. Санкт-Петербург, 1993. С. 236–257, 263.

⁸⁸ Борисоглібський собор в м. Чернігові. Пам'ятник архітектури XII ст. Техніко-робочий проєкт відбудови і реставрації споруди. 1952 р. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Документальний фонд. Інв. № КН–1193/10 ДФ–1010. Арк. 3.

⁸⁹ ДАЧО. Ф. Р-1046. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 145–146.

⁹⁰ Борисоглібський собор в м. Чернігові. Пам'ятник архітектури XII ст. Техніко-робочий проєкт відбудови і реставрації споруди. 1952 р. Арк. 4.

Над склепіннями XVII ст., які були закладені значно нижче первісних, здійснили реконструкцію первісного закомарного перекриття собору. На даху замість парапетів і стінок XVII ст. виклали стінки (люнети) закомар на всіх фасадах і влаштували дерев'яне перекриття з дерев'яними кружальними формами у відповідності до форм закомар та покрили оцинкованим залізом⁹¹.

Отже, на західному фасаді було реконструйовано центральну закомару з трьома вікнами, менші – бічні, вочевидь, були декоративними й мали по одній ніші. На північному та південному фасадах звели по одній великій закомарі з трьома вікнами й двома меншими бічними, які завершували західні прясла на цих фасадах, а також – по одній закомарі у східних пряслах. Малі прясла мали по одному вікну. Над абсидами реконструювали три невеликі закомари.

На фасадах Борисоглібського собору були відновлені двоступінчасті кутові пілястри та півколони, які увінчалися капітелями, виготовленими за зразками віднайдених: на північному та південному фасадах – 6 капітелів (із них – чотири з парними звірами, дві – з парними звірами та пальметою). На західному фасаді – дві капітели, виготовлені за світлинами капітелів, виявленої у 1860 р. біля західного portalу, та на той час втраченої⁹² (Іл. 13). Оригінальні капітелі та кутовий камінь експонуються в соборі.

По всьому периметру стін собору та на бані був реконструйований арокний карниз (розбивку аркатури проводили згідно зі збереженими на місці слідів арокного фризу), відновлені первісні двоступінчасті ніші на всіх фасадах, а також пілястри на заново зведених абсидах. Арокний карниз, вікна, ніші на них зроблені за аналогіями. На південному та північному фасадах заклали великі, готичної форми вікна XVII ст., первісні, щілопоподібні, відновили, орієнтуючи їх розташування за збереженими арочними перемичками та середнім вікном, розташованим між готичними, яке зберегло свою первісну форму. У закомарах вікна зроблені за аналогіями вікон на фасадах⁹³. Дерев'яні рами у вікнах собору відновили за аналогіями стародавніх.

Розібрали закладки південного та північного порталів, а також закладки новою цеглою західного portalу, відновили всі їх ушкоджені та зрублені первісні частини, зокрема, замість пірофілітових плит, які давно випали, та дерев'яних перемичок, що згнили, зроблені залізобетонні⁹⁴. У порталлах установили дубові двері з кованими накладками.

У проєкті відбудови Борисоглібського собору 1952 р. М. Холостенко запропонував розібрати притвор-ротонду XVII ст., яка впритул прилягала до західного фасаду собору і, вочевидь, заважала реконструкції центрального фасаду у формах XII ст.⁹⁵ На засіданні Колегії Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР від 28 грудня 1953 р. постановили: «Враховуючи, що реставрація унікального пам'ятника архітектури загальносоюзного значення к. Борисоглібського собору XII ст. в м. Чернігові у первісному вигляді неможлива без розібрання прибудови до його західного фасаду – трапези XVII ст. (притвор-ротонда – О.Т.), а також аварійний стан цієї прибудови, недоцільність її відбудови і наявність в м. Чернігові інших аналогічних щодо часу і характеру пам'яток XVII ст., Колегія Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР вважає необхідним дозволити Чернігівському Облвідділу у справах архітектури провести роботи стосовно реставрації Борисоглібського собору XII ст. у точній відповідності із затвердженим про-

Іл. 13. Капітель з плетінкою. Виявлена у 1860 р. під другим порогом Борисоглібського собору.

Втрачена в роки Другої світової війни. –
Картини церковної життя Черниговской епархии
из IX-вековой ее истории. Киев, 1911. С. 8.

⁹¹ Борисоглібський собор в м. Чернігові. Пам'ятник архітектури XII ст. Техніко-робочий проєкт відбудови... Арк. 10.

⁹² Там само. Арк. 9.

⁹³ Там само. Арк. 7.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Там само. Арк. 6.

ектом і розібрати для цього прибудову до західного його фасаду – трапезу XVII ст.»⁹⁶. Отже, притвор-ротонда XVII ст. була розібрана, на західному фасаді собору заклали двері, пробиті для входу у притвор-ротонду, відновили дві ніші, розташовані обабіч закладеного вже входу вище порталу в центральному пряслі, та три ніші під арочним карнизом.⁹⁷

Зовнішні стіни Борисоглібського собору були отиньковані, побілені, місцями залишені зондажі давнього мурування.

Усередині собору проведені укріплення пілонів, попружних арок, нижньої частини бані, відремонтовані стіни, закладені пробоїни у вітрилах. На бані розібрано закладені вікна та відновлено їх у первісному вигляді. Були також відновлені стесані частини пілястр пілонів та первісна форма дверей на хори й на хорах⁹⁸. Розібрали закладки ніш-аркасолій. Відновили міжярусні карнизи та за аналогіями орнаментовані, різьблені парпетні плити хор.

Борисоглібський собор усередині був також отинькований та побілений вапняним розчином, місцями залишені зондажі мурувань. М. Холостенко у проєкті 1952 р. передбачав закріплення частини фрескових розписів на північній стіні біля східного пілона й на південній стіні в аналогічному місці⁹⁹. На сьогодні вони відсутні, незначні фрагменти фрескового розпису залишилися на лудці середнього вікна верхнього ярусу північної стіни.

М. Холостенко зазначав, що оскільки збереглася первісна центральна система собору з банею та куполом і чотирма пілонами, то враження від споруди в його центральній частині буде давати можливість отримувати уяву про цю пам'ятку в її первісних пропорціях, оскільки ним було запропоновано понизити підлогу до первісного рівня¹⁰⁰.

Як, зазначалося, у соборі були зняті пізніші нашарування підлоги й відновлена первісна із плит пірофілітового сланцю, у центральній частині – омфалій XII ст. У трьох абсидах вівтарної частини, замість первісної підлоги, яка не вціліла, була зроблена підлога із сучасних керамічних плиток за зразком стародавніх.

Отже, у Борисоглібському соборі, єдиному з усіх храмів Київської Русі, у всій його повноті був відновлений омфалій, що дає можливість наочно уявити, який вигляд мала підлога в центральній частині стародавнього собору. До того ж був відновлений не лише омфалій, але й первісна підлога на більшій площині наосу храму, яка покрита великими пірофілітовими плитами, що є також унікальним серед пам'яток домонгольського періоду. Для огляду рештків двокамерного терему в північній наві їх було укріплено та огорожено дубовим парпетом.

Аналіз відбудови Борисоглібського собору за проєктом М. Холостенка засвідчив: оскільки основна конструктивно-просторова система пам'ятки збереглася в первісному вигляді, окрім склепінь, понижених і перекладених у XVII ст., то ця центральна частина храму може бути більш-менш достовірною до першовзрізця XII ст. Під час реставраційних робіт вона була відремонтована й зазнала мінімум втручань та змін (Іл. 14).

Ил. 14. Сучасний вигляд інтер'єру Борисоглібського собору. – Світлина В. Кошмала.

⁹⁶ Виписка із протокола № 109 засідання Колегії Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР від 28 грудня 1953 р. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Документальний фонд. Інв. № КН-2098/30. Арк. 1–2.

⁹⁷ Борисоглібський собор в м. Чернігові. Пам'ятник архітектури XII ст. Техніко-робочий проєкт відбудови і реставрації споруди. 1952 р. Арк. 8.

⁹⁸ Там само. Арк. 8, 10.

⁹⁹ Там само. Арк. 11.

¹⁰⁰ Там само. Арк. 4.

Розташування та відновлення переважної більшості віконних і дверних отворів, ніш на фасадах, підлоги (на нашу думку, окрім підлоги у вівтарній частині) було здійснено на основі достатньо аргументованих даних, отриманих у результаті обстежень пам'ятки.

Реконструкція декору на фасадах Борисоглібського собору, а саме аркатурного фризів, зроблена, ґрунтуючись на обстеженнях та за аналогіями Успенського собору Єлецького монастиря, півколон – за архітектурно-археологічними дослідженнями та за аналогіями, зокрема, знову того ж Успенського собору. Питання реконструкції капітелів, які, на думку М. Холостенка, завершували виявлені півколони на фасадах, у деяких дослідників викликали сумніви, оскільки віднайдені різьблені деталі не збереглися *in situ*, то існує невпевненість, чи всі вони походять із Борисоглібського собору, деякі з них могли бути із Благовіщенської церкви або ж Успенського собору Єлецького монастиря, які також мали півколони, що могли завершуватися капітелями¹⁰¹. М. Холостенко зазначав, що виявлення такої великої кількості рельєфних фрагментів під час архітектурно-археологічних досліджень саме в Борисоглібському соборі «навіть чи буде переконливим для будь-кого вважати, що такий великий тягар взяли сюди переносити на таку велику відстань, від якої розташовувалися ці храми (Благовіщенський собор та Успенський собор Єлецького монастиря – О.Т.), лише для того, щоб потім кинути їх як баласт біля порогу храму або закласти у мурування, маючи на місці купу цегли із зруйнованих частин храму»¹⁰². У відповідь на зауваження про те, що діаметр капітелів не відповідав діаметру півколон, дослідник зазначав, що, визначаючи діаметр півколон у верхній частині, де вони, імовірно, завершувалися капітелями, треба враховувати їх ентазис, оскільки діаметр колони зменшується знизу догори. У нижній частині діаметр півколон становив 83–85 см¹⁰³. Тому, зазначав М. Холостенко, можна вважати, що розмір півколон Борисоглібського собору у верхній частині міг бути 79–80 см. Дослідник робить висновок, що віднайдені капітелі більше відповідають Борисоглібському собору, до того ж вони виявлені на місці¹⁰⁴. Гіпотетичним є відновлення трьох абсид Борисоглібського собору, які не збереглися й були відбудовані заново, а також реконструкція первісного закомарного перекриття собору, насамперед, західного фасаду, оскільки тип склепінь західних кутових компартиментів наоса та бічних компартиментів нартекса собору залишився невідомий¹⁰⁵.

Відбудова Борисоглібського собору у первісних формах XII ст., здійснена за проектом М. Холостенка, не була першим прикладом подібних реконструкцій храмів часів Київської Русі. Вона проводилася на теренах Російської імперії ще в XIX ст. і переслідувала, зокрема, у Правобережній Україні, політичні цілі. Тут відбудова храмів у стародавніх формах здійснювалася з метою викорінення слідів польсько-католицького панування й повернення до «російських витоків». Як приклад, можна навести реконструкцію Успенського собору (1156–1160 рр.) у м. Володимирі (Волинська обл.), напівзруйнованого й дуже видозміненого перебудовою в католицький костел (Іл. 15). Наприкінці XIX ст. всі його пізніші перебудови розібрали, він був реконструйований у формах пам'яток Київської Русі як однобаний, закомарний тип храму: усі його фасади завершувалися закомарами. Знову-таки відбудова первісних перекриттів Успенського собору, як і в інших подібних храмах, а також кількість бань залежала від того, наскільки збереглися їх рештки, і не могла бути повністю достовірною. На жаль, у первинному вигляді жоден із закомарних храмів повністю не зберігся.

Ил. 15. Успенський собор (1156–1160) м. Володимир, Волинська область.

¹⁰¹ Воробьева Е. Семантика и датировка черниговских капителей. *Средневековая Русь*. Москва: Наука, 1976. С. 176–178.

¹⁰² Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 23.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само. Арк. 25.

¹⁰⁵ Міхєєнко К. Домонгольські храми Чернігова. *Українська академія мистецтва*. Київ, 2017. Вип. 26. С. 128.

Можна припустити, що М. Холостенко, приймаючи рішення про відбудову Борисоглібського собору у формах XII ст., міг орієнтуватися на реконструкції пам'яток, які проходили раніше. Слід узяти до уваги й те, що собор був значно ушкоджений під час Другої світової війни та після проведених архітектурно-археологічних досліджень, у результаті яких виявили його давні конструктивні форми, архітектурні деталі, оздоблення та ступінь їх збереженості, було прийнято рішення про відновлення пам'ятки в первісному вигляді. Нагадаємо, що спочатку Борисоглібський собор, вочевидь, планували відбудувати таким, яким він був до воєнних руйнувань.

Дослідження та проведені реконструкційно-реставраційні роботи пам'ятки засвідчили, що Борисоглібський собор за своїми конструктивними особливостями й елементами ознаменував новий тип храму, який почав формуватися на Русі з кінця XI ст. Це був синтез візантійської архітектурно-просторової композиції та закомарного храму з виразними елементами романського стилю.

Вважається, що закомарний тип храму, який виник у кінці XI – на поч. XII ст., визначив самотність архітектури Київської Русі в порівнянні з візантійською архітектурною традицією. У храмах Візантії закомарами, переважно, завершувалися лише центральні прясла, які відповідали раменам просторового хреста, а закомарний тип храму передбачав, що всі прясла фасадів мали півкруглі закомари. Існує думка, що закомарний тип храму сформувався в Києві (Успенський собор Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий собор). Борисоглібський собор повторює їх об'ємно-просторову композицію. Проте київські собори споруджені у змішаній техніці мурування «opus mixtum» (плінфа та камінь) і системою прихованого ряду (візантійська традиція), а в Борисоглібському соборі застосоване рівношарове муруванням «opus isodos»¹⁰⁶. Рівношарова техніка мурування, а також хрещаті склепіння, елементи декору у вигляді аркатурних карнизів, півколони фасадів, увінчані різьбленими капітелями, профільовані портали, імітація каменю на зовнішніх поверхнях стін за допомогою розбивки тиньку на квадри (на Заході храми часто будували із каменю) – це основні елементи західноєвропейського романського стилю, характерні для цієї пам'ятки. Ще одним новаторством у Борисоглібському соборі було влаштування внутрішньостінних сходів у західній стіні, які вели на другий поверх собору – князівське місце у храмі (суч. назва – хори). Поєднання закомарного типу храму з рівношаровою технікою мурування та романськими конструктивними й декоративними елементами втілено ще в одному чернігівському храмі – Успенському соборі Єлецького монастиря, який, на думку М. Холостенка, передував будівництву Борисоглібського собору (1094–1097 рр.)¹⁰⁷. Чернігівський варіант закомарного храму з яскравими елементами романського стилю, який представляли собою Борисоглібський собор та Успенський собор Єлецького монастиря, став популярним, він поширився на значній території Русі упродовж усього XII ст. Серед них – Успенський собор «Пирогоща» у Києві (1130–1132 р.), Георгіївський собор (1144 р.) у Каневі, Петропавлівська церква (1145 р.) у Смоленську, Кирилівська церква (після 1147 р.) у Києві, Успенський собор (1156 р.) у Володимирі (Волинська обл.) тощо.

Визначаючи можливе джерело романських елементів у чернігівських пам'ятках, деякі дослідники припускають, що впливи романського стилю могли бути запозиченими із кола романських майстрів Північної Італії. Саме в Італії могла виникнути будівельна артіль, у діяльності якої органічно поєднувалися традиції візантійської та романської архітектури¹⁰⁸. Існує версія про прихід візантійської артілі, яка на Заході зазнала впливу романської архітектури або ж можливого з'єднання візантійських та романських традицій уже в Чернігові¹⁰⁹.

Найвиразнішими зразками європейського романського стилю вважаються елементи декоративного обрамлення Борисоглібського собору, виявлені під час архітектурно-археологічних досліджень храму. За ідентифікацією М. Холостенка: це кутовий камінь portalу галереї (1947 р. знайдений під порогом західного portalу собору), дві різьблені капітелі зі звірами (1947–1948 рр. виявлені в закладці південного portalу) та половина капітелі з гризастим звіром (левом) (без голови), виявлена в 1956 р. у нартексі храму, у засипці гробниці XVII ст., а також пласка капітель із трьох плит від пілястри, виявлена під підлогою в південній наві. Тут слід додати капітель з плетінкою та півколонку, вочевидь, від

¹⁰⁶ Міхєєнко К. Домонгольські храми Чернігова. С. 131.

¹⁰⁷ Холостенко Н. Архитектурно-археологическое исследование Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове. *Памятники культуры*. 1961. Вып. 3. С. 65.

¹⁰⁸ Иоаннисян О. О происхождении, датировках и хронологиях черниговского зодчества XII в. *Ruthenika*. Киев, 2007. Т. VI. С. 134–188.

¹⁰⁹ Раппопорт П. Из истории киево-черниговского зодчества XII в. *Краткие сообщения Института археологии*. Москва, 1984. Вып. 179. С. 62.

порталу собору, знайдені ще в 1860 р. під час розкопу порогу західного portalу (не збереглися)¹¹⁰.

Різьблені деталі витесані із вапняка, залежі якого, зазначав дослідник, знаходилися в районі м. Новгорода-Сіверського¹¹¹. Проведене в наш час петрографічне та палеонтологічне дослідження вапняка виявили, що він міг походити із басейну р. Оки, мурома-рязанських земель, які входили на поч. XII ст. до складу Чернігівського князівства¹¹².

Кутовий камінь прямокутної форми має розміри 64х46–51х47–54 см. На його передній, видовженій стороні вирізьблено фантастичного звіра – дракона з короткою мордою, повернутою назад, невеликими загнутими вухами, двома передніми лапами з кігтями, крилами та змієподібним хвостом, укритим лускою, який плавно переходить у плетінку. Кінець звивистої плетінки знаходиться в пащі дракона. На меншій, бічній стороні каменя, – рельєфне зображення птаха із загнутим дзьбом, довгим хвостом, голова якого повернута до дерева із стовбуром та широким листям і плодом. М. Холостенко вважав, що кутовий камінь оформлював західний портал галереї собору і був вмурований у п'яту арки, що обрамляла портал, з іншого боку, симетрично йому, вочевидь, розташовувався ще один кутовий камінь.

Капітелі із зображенням парних звірів мають форму оберненого зрізаного конуса. Рельєфним різьбленням покрито як передні стінки, так і бічні, останні у частинах, які входили в мурування стіни – плоскі, залишена була смужка, що дорівнювала ширині верхнього бортика капітелі. Задні частини, які прилягали до пілястри, мали заглиблення, особливо глибока виїмка була в другій капітелі, що спричинило її значне руйнування¹¹³.

Капітель, яка збереглася краще, тільки була розколота навпіл, має розміри 73х55х44 см. На ній вирізьблено двох звірів, що сидять спинами один до одного. Їхні голови повернені назад, а хвости переплетені між собою, переходять у звивисту плетінку, яка з двох боків обрамляє фігури тварин, заповнюючи і торці капітелі. У центральній частині композиції плетінка у вигляді серцеподібної розетки завершується драконоподібними голівками.

На другій капітелі із парними звірами, яка збереглася гірше, передня частина прикрашена плетінкою, яка в центрі завершується пальметою. Обабіч неї – двос звірів, збереглися їх нижні частини з когстистими лапами та шерстю. Висота капітелі – 60 см.

Ил. 16. Графічна реконструкція симетричних зображень на капітелях за версією Миколи Холостенка. – Холостенко Н.В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. Советская археология. 1967. № 2. Рис. 13.

На половинці третьої капітелі також вирізьблено звіра з довгою гривовою, оскільки голова не була знайдена, то за гривовою тварину визначено як лева. На другій половині цієї капітелі, вочевидь, симетрично першій, теж розташовувався лев, а центральна частина заповнювалася плетінкою.

М. Холостенко вважав, що всі ці капітелі, як і капітель з плетінкою 1860 р., за розмірами, технікою виготовлення, матеріалом і композиціями були близькими між собою¹¹⁴. Три капітелі мають подібну симетричну композицію: на них зображені пари звірів, розміщених дзеркально один против одного, простір між ними заповнений плетінкою (Іл. 16).

Дослідник зазначав, що тематично зображення на капітелях та кутовому камені належать до звірино-орнаментального стилю, указуючи на зв'язок чернігівських рельєфів з мистецтвом Русі попереднього періоду IX–X ст. і наступним етапом розвитку монументального різьблення у пам'ятках Володимиро-Суздальської землі¹¹⁵. При цьому він відкидав впливи Заходу, які «стверджувалися багатьма дослідниками», та наголошував, що монументально-скульптурна декорація чернігівських і володимиро-суздальських пам'яток представляє собою закономірне явище в загальному

¹¹⁰ Холостенко Н. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 198.

¹¹¹ Холостенко Н. Неизвестные памятники монументальной скульптуры Древней Руси. Искусство. 1951. № 3. С. 89.

¹¹² Черненко О., Нікітенко І. Результати дослідження сировини білокам'яних архітектурних деталей кінця XI – XII ст. з Чернігова. Чернігівські старожитності. Чернігів, 2015. Вип. 2 (5). С. 73–81.

¹¹³ Холостенко Н. Неизвестные памятники монументальной скульптуры Древней Руси. С. 85.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Там само. С. 89.

процесі мистецтва стародавньої Русі, форми якого визначалися його власними внутрішніми закономірностями розвитку¹¹⁶. М. Холостенко наводив приклади оформлення архітектурно-скульптурної декорації в Десятинній церкві, Софії Київській, Софії Новгородській, Спасо-Преображенському соборі м. Чернігова, зооморфних сюжетів, властивих для мистецтва Давньої Русі, які йшли від уявлень і зразків місцевої народної творчості, у тому числі й поширення плетінки¹¹⁷.

Характерно, що дослідник, який виявив і обстежив конструкції та елементи романіки в Борисоглібському соборі: систему мурування та розбивку отинькування храму у вигляді рустів, хрещаті склепіння, півколони, перспективні портали, капітелі, аркатурні карнизи, – не зазначав, що вони притаманні романському стилю й могли бути запозиченими із Європи. Усе ж треба зазначити, що М. Холостенко був ознайомлений із романськими пам'ятками в Європі, і, коли йому було необхідно для підтвердження атрибуції знайденого різьбленого кутового каменя вказати на аналогію, він для ілюстрації вказав на кутовий камінь з порталу Шлезвільського собору св. Петра, але при цьому зауважив, що собор значно примітивніший за Борисоглібський (Іл. 17) і для його рельєфів характерна деяка варваризованість, спрощеність тощо¹¹⁸ (Іл. 18). Знайомий він був і з думкою І. Моргилевського, який ще 1928 р. називав капітелі з плетінкою 1860 р. «типовим романським зразком», проте, вочевидь, у нього була інша думка. М. Холостенко не підтримав версію І. Моргилевського про походження її з Успенського собору Єлецького монастиря¹¹⁹.

Починаючи з радянських часів, дослідники, дотримуючись думки про виготовлення білокам'яного різьблення Борисоглібського собору місцевими майстрами, намагалися конкретизувати представлених на різьблених деталях звірів: стосовно парних звірей висловлювалися припущення про вовків, барсів, гепардів¹²⁰. У зображенні фантастичного звіра з драконоподібним хвостом убачали давньослов'янське божество Сімаргла¹²¹ (його ще називають чернігівським звіром). Поряд із з'ясуванням тематики символіко-алегоричного значення сюжетів різьблених деталей були спроби дослідити манеру виконання та стилістичні витоки зображень: зазначалося про впливи скандинаво-новгородських та італо-візантійських традицій, висловлювалися припущення й про романський характер кутового каменя¹²².

При цьому їх вивчали ізольовано, зауважуючи лише незвичність цих архітектурно-пластичних деталей, часто не бралось до уваги, що капітелі та кутовий камінь були невід'ємними конструктивно-декоративними частинами ордерних романських елементів Борисоглібського собору: різьблені капітелі, вочевидь, увінчували півколони, а рельєфний ку-

Ил. 17. Портал собору св. Петра м. Шлезвіг, Німеччина. – Stange A. Der Schleswiger Dom und seine Wandmalereien. Berlin–Dahlem, 1940. Табл. 4.

¹¹⁶ Холостенко Н. Неизвестные памятники монументальной скульптуры Древней Руси. С. 89–90.

¹¹⁷ Там само. С. 86–88.

¹¹⁸ Там само. С. 88.

¹¹⁹ Моргилевський І. Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові. *Чернігів і Північне Лівобережжя*. Чернігів, 1928. Т. XXIII. С. 199–200.

¹²⁰ Воробьева Е. Семантика и датировка черниговских капителей. С. 175–183.

¹²¹ Богусевич Б. Зображення Сімаргла в древньоруському мистецтві. С. 82.

¹²² Воробьева Е. Семантика и датировка черниговской школы зодчества. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. Чернігів, 2007. С. 258; Иоаннисан О. О происхождении черниговской школы зодчества. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. С. 240; Архипова Е. Романская архитектурная резьба Борисоглебского собора в Чернигове и Дмитриевского собора во Владимире как проявление единства культурного пространства. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. С. 240; Архипова Е. Романская архитектурная резьба Борисоглебского собора в Чернигове. *Матеріальна та духовна культура Південної Русі: Мат. Міжнар. польового археол. семінару, присвяч. 100-літтю від дня народження В. Довженка*. Чернігів, 2012. С. 25–35; Черненко О. Чернігівський звір з Борисоглібського собору. *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 7–20.

Ил. 18. Кутовий камінь portalу собору св. Петра м. Шлезвіг, Німеччина. –

Stange A. Der Schleswiger Dom und seine Wandmalereien. Berlin–Dahlem, 1940. Табл. 5.

товий камінь оздоблював перспективний головний вхід у храм. Вони не могли бути виконані майстрами без урахування загальної архітектурно-пластичної композиції храму та його декору. Різьблені деталі необхідно було погоджувати та ув'язувати зі стилістично-композиційними елементами собору. Розміри, форма капітелів мали відповідати розмірам цегляних півколон, а кутовий камінь – архівольтам portalу. Вочевидь, майстри, які виготовили ці деталі, мали досвід, відповідні навички у витесуванні та обробці кам'яних блоків, різьбленні більш-менш традиційних сюжетів та монтуванні деталей у композиційну структуру собору. Різьблення на капітелях

та кутовому камені свідчить, що його виконували професійні майстри. Традиції кам'яного різьблення саме таких конструктивно-декоративних деталей із вапняка на той час, на поч. XII ст., на Русі були відсутні. Очевидно, їх зробили майстри із тих країн, а саме західноєвропейських, де була стала традиція виготовлення подібних ордерних елементів у романському стилі, на яких часто зображали фантастичних звірів та чудовиськ в обрамленні причудливо звитих рослинних орнаментів.

Характерною особливістю Борисоглібського собору є поєднання цегляного мурування й декору із каменя, що зустрічається не досить часто. Більш звичним для Європи було кам'яне будівництво. Проте, у Північній Італії, у Мілані церква Сант Амброджо – основна пам'ятка північно-італійської романіки XI ст., побудована в цегляній техніці із застосуванням різьблених кам'яних деталей¹²³.

Отже, різьблені деталі Борисоглібського собору є ще одним підтвердженням того, що будівельна артіль, яка споруджувала та оздоблювала Борисоглібський собор, складалася із досвідчених майстрів, які вміли працювати в техніці цегляного, рівношарового мурування, викладати хрещаті склепіння та перспективні портали із блокам'яним оздобленням, півколони на фасадах з лекальної цегли та різьбленими капітелями, виготовляти аркатурні карнизи – усі ці елементи, притаманні романській архітектурі.

М. Холостенко про арочний карниз Борисоглібського собору зазначав, що він зроблений із лекальної цегли. Кожна арочка складалася із двох цеглин, половинки яких з'єднувалися зі швом у замку. Розмір арочки по внутрішньому діаметру становив 32 см, висота – 19 см. Арочки спиралися на кронштейни, виготовлені з лекальної цегли спеціальної форми, висотою 6,5 см. У ці арочки вставлялися плафончики у вигляді півкруглих плиток розміром 29 см і висотою 18 см. У пазухи арочок вставлялися також цегляні плитки спеціальної форми. Аналогічний арочний карниз був і в Успенському соборі Єлецького монастиря¹²⁴. Процес виготовлення аркатурного карниза, який складався із декількох лекальних частин, вимагав навичок. На думку деяких дослідників, аркатурні карнизи, які були одним із найпоширеніших прийомів оздоблення пам'ятників романської архітектури, у цей час виготовлялися із цегли тільки в Північній Італії¹²⁵.

Навичок і досвіду вимагало й мурування хрещатих склепінь, які також були характерними конструктивними елементами романських храмів Європи і до цього часу були невідомі в чернігівських пам'ятках. М. Холостенко ретельно їх обстежив у Борисоглібському соборі, що дало йому можливість реконструювати процес мурування хрестових склепінь. Деякі фахівці висловлюють думку, що лише з розповсюдженням у Київській Русі романських хрестових склепінь стало можливим звести всі малі закомари конструктивними й помістити в них віконні отвори. Тому перекиття компартиментів між раменами центральної нави та трансепта хрестовими склепіннями виявилось найраціональнішим конструктивним вирішенням для виробленої раніше естетичної моделі закомарного храму¹²⁶.

¹²³ Иоаннисия О. О происхождении черниговской школы зодчества. С. 239.

¹²⁴ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 8–10.

¹²⁵ Иоаннисия О. О происхождении черниговской школы зодчества. С. 240–241.

¹²⁶ Міхеєнко К. Етапи еволюції закомарного завершення храмів Київської Русі. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Архітектура. 2015. № 836. С. 42–43.

На думку М. Холостенка, зведення центральної купольної системи собору також показало велику майстерність і велику будівельну культуру майстрів, які мали неабиякий досвід спорудження арочних і купольних перекриттів¹²⁷.

Отже, вочевидь, у кінці XI – на поч. XII ст. для кам'яного будівництва, зокрема монументальних храмів у Чернігові, Святославичами була запрошена артіль, яка складалася із професійних, досвідчених майстрів, пов'язаних із традиціями романської архітектури. Їм було доручено побудувати, можливо, спочатку, за версією М. Холостенка, Успенський собор Єлецького монастиря, а потім – домову церкву та княжу усипальню Давида Святославича – Борисоглібський собор, імовірно, за зразком Успенського собору Києво-Печерської лаври. Відомо, що головний кам'яний собор Лаври в 1073 р. почали споруджувати на кошти батька Давида Святославича, – великого київського князя Святослава Ярославича. Однокупольний, шестистовпний, тринавовий Успенський собор Києво-Печерської лаври (32,4x21,6x43 м) став взірцем для побудови аналогічних культових споруд у багатьох містах Київської Русі. Проте зодчі, які будували чернігівські храми, узявши за основу його хрестовокупольну візантійську систему, як уже зазначалося вище, спорудили собори в іншій, рівношаровій техніці мурування, використавши деякі конструктивні елементи та оздоблення романської архітектури. Саме цей тип хрестовокупольного, закомарного храму з елементами романської архітектури, який склався в Чернігові та представляв собою чернігівську архітектурну школу (так її називали), отримав широке розповсюдження в архітектурі Придніпров'я й Волині середини та другої половини XII ст.

Синтез візантійської архітектури та романських елементів був характерний у цей час не лише для культових споруд Русі, але й для південних слов'ян на Балканах. Як приклад, можна навести рашську архітектурну школу в Сербії др. пол. XII – XIII ст., для якої властиві поєднання візантійських та романських традицій. Наразі простежується загальна тенденція впливу та проникнення елементів романської архітектури у візантійську архітектуру, на Русі вона приводить до формування усталеного та популярного типу храму, який собою й представляв Борисоглібський собор.

Як бачимо, Борисоглібський собор у Чернігові був прикладом новаторського мурованого будівництва поч. XII ст. на Русі. Його масивний та міцний силует із вузькими вікнами мав вигляд, наближений до романського храму. Лаконізм та простота зовнішніх фасадів із розчленованими широкими пілястрами з півколонами, симетрично розташованими вікнами та невеличкими нішами, відповідали чіткому, зальному інтер'єру храму з масивними пілонами й поховальними нішами-аркасоліями.

Для спорудження власної церкви, вочевидь, на князівському дворі, Давидом Святославичем, як вважав М. Холостенко, було здійснено перепланування території зі знесенням старої забудови, про що свідчили виявлені дослідником рештки так званих двокамерного та однокамерного теремів. До речі, територія князівського двору, який знаходився поблизу Спаського собору XI ст. (у той час кафедрального єпископського храму), могла відмежуватися від єпископського парадною брамою з надбудованою церквою з проїздом, фундаменти стін якої виявлені М. Холостенком у 1951 р.¹²⁸

Борисоглібський собор, на думку дослідника, входив до складу князівського палацового ансамблю, про що свідчили зовнішні двері на хорах, галереї, які оточували храм, а також брама, залишки більш старих споруд¹²⁹. Тогочасна практика показує, що домовий храм міг бути з'єднаним із житловими та іншими спорудами князівського двору¹³⁰.

Борисоглібський собор як домово-князівська церква, хоча й не вражав великими розмірами, проте навколо був облаштований галереями та іншими прибудовами, мав пишне оздоблення як ззовні, так і всередині (Іл. 19). Про це свідчить, зокрема, широке застосування дороговартісного, як для традицій регіону, кам'яного оздоблення. Фасади храму прикрашали білокам'яні різьблені капітелі на півколонах, ніші та одвірки порталів – фресковий розпис. Вхід до храму був оформлений у вигляді перспективного порталів з різьбленим обрамленням. Тимпани порталів, передовсім центральний, могли бути прикрашені різьбленням або фресковим розписом, мозаїчно-пірофілітова підлога підкреслювала парадність входу. Усередині собор був оздоблений фресковим розписом, а кам'яна пірофілітова підлога з мозаїчною інкрустацією в центрі свідчила про князівський статус храму. Різьбленими пірофілітовими плитами був обрамлений і князівський другий ярус (хо-

¹²⁷ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Результати досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 4.

¹²⁸ Черненко О., Ярошенко О. Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI–XIII ст. С. 22–23.

¹²⁹ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Результати досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 14.

¹³⁰ Раппопорт П. Русское зодчество X–XIII вв. Каталог памятников. Археология СССР. Свод археологических источников. Ленинград: Наука, 1982. Вып. Е1–47. С. 56–58.

ри) та стеля східців на нього, а також між'ярусні карнизи собору. Галереї собору, які використовувалися для поховань, також прикрашав фресковий розпис, підлогу – кольорові керамічні плитки.

Отже, у результаті обстеження та дослідження Борисоглібського собору, а також території навколо нього, здійснені під керівництвом та за участю М. Холостенка, були виявлені раніше невідомі його просторово-конструктивні, оздоблювальні елементи та встановлені особливості будівельної техніки храму XII ст. Це дозволило отримати нові відомості не лише про його архітектурні форми та декор, але й установити, що собор був взірцем новаторського стилю, який склався під впливом романської архітектури й отримав значне розповсюдження на території Київської Русі.

У той же час, вигляд Борисоглібського собору, особливо горішній, набутий після реконструкційно-реставраційних робіт за проектом М. Холостенка, проведених не лише на основі архітектурно-археологічних досліджень, а й за аналогіями, є досить гіпотетичним, а отже, не може вважатися таким, що беззаперечно відповідає автентичному.

Ил. 19. Борисоглібський собор з галереями.

Реконструкція Миколи Холостенка. – Холостенко Н.В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. Советская археология. 1967. № 2. Рис. 18.

References

- Arkhylova, E. (2012). Romanskaia arkhytekturnaia rezba Borysoglebskoho sobora v Chernykhove. [Romanesque architectural carving of the Borisoglebsk cathedral in Chernihiv]. Chernihiv, Ukraine.
- Chernenko, O. (2023). Chernihivskiy zvir z Borysoglebskoho soboru [Chernihiv beast from Borysoglebsk cathedral]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 7–20.
- Chernenko, O., Nikitenko, I. (2015) Rezultaty doslidzhennia syrovyny bilokamianykh arkhitekturykh detalei kintsia XI–XII st. z Chernihova. [Results of the study of the raw materials of white stone architectural details of the end of the 11th–12th c. from Chernihiv]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, 2 (5), P. 73–81. Chernihiv, Ukraine.
- Chernenko, O., Yaroshenko, O. (2019). Pamiatky monumentalnoi arkhitektury Pivnichnoho Livoberezhzhia XI–XIII st. Katalog [Sights of the monumental architecture of the Northern Left Bank of the 11th–13th c. Catalog]. Chernihiv, Ukraine.
- Ihnatenko, I. (2015). Sporudy Chernihivskoho Borysoglebskoho monastiria ta yikh oboronne pryznachennia [Buildings of the Chernihiv Borysoglebsk monastery and their defensive purpose]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, 2 (5), P. 175–196. Chernihiv, Ukraine.
- Ihnatenko, I. (2020). Periodyzatsiia kamianoho zodchestva Chernihova XII st. za istorychnymy dzherelamy ta budivelnymy materialamy [Periodization of the stone architecture of Chernihiv of the 12th c. according to historical sources and building materials]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, 6 (9), P. 175–193. Chernihiv, Ukraine.
- Mikheienko, K. (2015). Etapy evoliutsii zakomarnoho zavershennia khramiv Kyivskoi Rusi [Stages of the evolution of the elaborate completion of the temples of Kyivan Rus]. *Architecture visnyk natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*. *Arkhytektura – Bulletin of the «Lviv polytechnic» national university*. *Architecture*, 836, P. 36–44.
- Mikheienko, K. (2017). Domonholski khramy Chernihova [Pre-Mongol temples of Chernihiv]. *Ukrainska akademiia mystetstva: Doslidnytski ta naukovy-metodychni pratsi – Ukrainian academy of arts: Research and scientific-methodological works*, 26, P. 122–134. Kyiv, Ukraine.
- Yoannysian, O. (2007). O proyskhozheny, datyrovkakh y khronolohiyakh chernyovskoho zodchestva XII v. [On the origin, dating and chronology of Chernigov architecture of the 12th c.]. *Ruthenika*, VI, P. 134–188. Kyiv, Ukraine.

Травкіна Ольга Іванівна – краєзнавиця, кандидат історичних наук (вул. Самострова 22, 46, м. Чернігів, Україна, 14000).

Travkina Olha – local historian, the candidate of historical sciences (46 22 Samostrova str., Chernihiv, Ukraine, 14000).

E-mail: travkinaoi@ukr.net

**BORYSOGLIB CATHEDRAL
BASED ON THE RESEARCH AND RESTORATION OF MYKOLA KHOLOSTENKO
(and once again about the Chernihiv beast)**

The purpose of the publication: to analyze the research and restoration of an outstanding architectural monument of the 12th c. of the Borysglib cathedral in the 40s and 50s of the last century, to show that the reconstruction of the temple in the forms of the 12th c. was so well-argued. **Research methods:** the use of the historical-chronological method in combination with analytical, comparative and generalizing approaches. **The scientific novelty:** the publication presents new data on the history of research and restoration of the monument, which, as a result of a comprehensive analysis of sources, led to the conclusion that during the study of the church, previously unknown spatial, structural, and decorative elements were discovered and the features of the construction technique of the twelfth-century Borysglib cathedral were established. At the same time, the appearance of the Borysglib cathedral, especially the lofty one, acquired after the reconstruction and restoration works according to the project of Mykola Kholostenko, carried out not only on the basis of architectural and archaeological research, but also according to analogies and in the spirit of restoration practices that developed back in the Russian empire, is quite hypothetical and cannot be considered as unquestionably authentic.

Key words: Borysglib cathedral in Chernihiv, Mykola Kholostenko, restoration.

Дата подання: 16 вересня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 11 лютого 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Травкіна, О. Борисоглібський собор за дослідженнями та реставрацією Миколи Холостенка (та ще раз про «чернігівського звіра»). *Сіверянський літопис*. 2025. № 1 С. 56–78. DOI: 10.58407/litopis.250104.

Цитування за стандартом APA

Travkina, O. (2025). Borysoghlibskiy sobor za doslidzhenniamy ta restavratsiieiu Mykoly Kholostenka (ta shche raz pro «chernihivskoho zvira») [Borysglib cathedral based on the research and restoration of Mykola Kholostenko (and once again about the Chernihiv beast)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 56–78. DOI: 10.58407/litopis.250104.

